

МЕТАФАРЫЧНАЕ УТВАРЭННЕ ТЭРМІНАУ

We are considering thematic groups of naturalistic and technical terms, formed by teraphorization from commonly used words.

Многія вучоныя, пачынаючы з Арыстоцеля, звярталіся ў сваіх навуковых працах да метафары. Тайна метафары і сэння прыцягвае да сябе ўвагу лінгвістаў і філосафаў, псіхолагаў і логікаў. Такая цікавасць да метафары садзейнічала ідэйнай кансалідацыі розных напрамкаў навуковай думкі.

Адносіны да ўжывання метафары ў навуковай тэрміналогіі і тэарэтычным тэксце змяняліся ў залежнасці ад многіх фактараў: ад агульнага кантэксту навуковага і культурнага жыцця грамадства, філасофскіх поглядаў розных аўтараў, ацэнкі навуковай метадалогіі, у прыватнасці ролі, што адводзіцца ў ёй інтуіцыі і аналагічнаму мысленню, ад характару навуковай галіны, поглядаў на мову, яе сутнасць і прызначэнне, нарэшце, ад разумення прыроды самой метафары.

Зразумела, што метафара патрэбна не толькі для таго, каб пэўны аб'ект стаў даступным нашай думцы. Метафара не толькі сродак выражэння, яна яшчэ і важны сродак мыслення. Менавіта метафара прымушае вучонага звярнуць увагу на нейкае падабенства – часта новае і нечаканае – паміж двума і больш прадметамі.

Доўгі час метафара лічылася ўпрыгожаннем мовы, заснаваным на гібкасці слоў, што абумовіла пэўную недаацэнку ролі метафары ў навуцы. Аднак у апошні час усё часцей у навуковай літаратуры сустракаецца сцвярджанне, што метафара ў мове навукі адыгрывае вельмі значную ролю.

У развіцці тэрміналогіі важнае месца займае такі від семантычнай дэрывацыі, як пашырэнне значэння агульнаўжывальнага слова, дзе асобае месца займае метафарызацыя [1].

У навуцы метафара служыць не толькі найменнем. Больш глыбокая і істотная функцыя метафары ў пазнанні заключаецца ў тым, што яна з'яўляецца неабходным сродкам мыслення, формай навуковай думкі. Таму зварот вучоных да метафары ў працэсе навуковага пазнання ўяўляецца зусім натуральным і непазбежным. Менавіта метафара прымушае вучонага звярнуць увагу на нейкае падабенства паміж двума і больш прадметамі.

Прыстасоўваючы старыя словы да выканання новых функцый, можна атрымаць вялікую эканомію лексічных сродкаў мовы.

Метафара як сродак мыслення дапамагае пазнаць рэальную рэчаіснасць, а яе кагнітыўны змест дазваляе меркаваць аб унікальнасці нацыянальна-спецыфічнага бачання свету. У

любой нацыянальнай мове тэрмінасістэмы фарміруюцца з удзелам метафары, хоць кожная нацыянальная мова ў гэтых адносінах свосааблівая.

Зразумела, што выкарыстанне ўжо вядомага, агульнаўжывальнага слова для называння новага прадмета ці з'явы тлумачыцца, перш за ўсё, эканоміяй моўных сродкаў. Аднак ёсць яшчэ адна вельмі важная прычына ўтварэння тэрмінаў на аснове агульнаўжывальных слоў. Адкрываючы новую з'яву, вучоны павінен яе назваць. Каб адкрыццё было зразумелым, ён вымушаны карыстацца такім словам, значэнне якога здольна навесці на новае паняцце. Значыць, тэрмін набывае новае значэнне праз пасрэдніцтва і пры дапамозе старога, якое за ім захоўваецца.

Вялікая роля метафары ў захаванні, а таксама папаўненні тэрміналагічных сістэм нацыянальнай мовы. В.П. Красней, характарызуючы тэрміналогію 1920–1930-х гадоў, адзначаў, што «семантычная дэрывацыя як адзін са спосабаў намінацыі навуковых паняццяў у беларускім тэрмінаўтварэнні праяўлялася ў спецыялізацыі значэння агульнаўжывальных слоў, звужэння іх семантыкі, метафарычных і метанімічных пераносах, а таксама ў семантычным калькаванні» [2].

Разглядаючы прыродазнаўчую і тэхнічную тэрміналогію беларускай нацыянальнай мовы, нельга не заўважыць, што ў іх вялікая колькасць тэрмінаў ёсць не што іншае, як тэрміны метафарычнага ўтварэння. «Важным спосабам выкарыстання лексікі агульналітаратурнай мовы ў стварэнні навуковых тэрмінаў з'яўляецца пераноснае ўжыванне агульналітаратурных слоў: *атамы-суседзі, паўголая часціца* і інш.» [3].

У навуковай літаратуры сустракаюцца розныя значэнні метафары. Па-рознаму глядзяць на метафару літаратуразнаўцы і мовазнаўцы. Адно разумеюць метафару як троп, сутнасць якога ва ўжыванні слоў і выразаў у пераносным сэнсе на падставе падабенства, аналогіі і да т. п. [4]. Другіх цікавіць моўная метафара, бо троп з'яўляецца не прамой назвай дадзенай рэчы, з'явы, а толькі вобразным уяўленнем. Напрыклад, выразы *воблака пылу, хвост калоны* з'яўляюцца метафарай як троп, бо не могуць абазначаць прамую назву прадмета, г. зн. не з'яўляюцца тэрмінамі. Іншая справа ў моўнай метафары: яна становіцца прамой назвай дадзенай рэчы. Напрыклад, выразы

нос лодкі (частка лодкі) і вусы (лесавозныя дарогі) называюць канкрэтныя прадметы і з'яўляюцца тэрмінамі.

Страта вобразнасці папярэднічае замацаванню метафары ў намінацыянай ролі. Пераноснае значэнне моўнай метафары з цягам часу пачынае ўспрымацца як прамое. Характэрнай асаблівасцю моўнай метафары з'яўляецца тое, што яна выступае ў якасці першаснай назвы абазначаемага паняцця, таму што іншай назвы ў яго няма.

Семантычная двухпланавасць метафары – вынік узаемадзеяння з двума дэнататамі. Семантычная двухпланавасць стварае метафару і захоўваецца ў характарызуючай функцыі. У намінацыянай ролі метафара стварае другі семантычны план: семантычная двухпланавасць зацягвае прадметную аднесенасць і перашкаджае здзяйсненню намінацыянай функцыі. Страта вобразнасці папярэднічае замацаванню метафары ў намінацыянай ролі.

У навуковай літаратуры некаторыя аўтары прапануюць у залежнасці ад моўных функцый метафары вылучаць такія яе тыпы, як намінацыяную, што з'яўляецца крыніцай аманіміі; вобразную, што садзейнічае развіццю сінанімічных сродкаў мовы; кагнітыўную, што стварае полісемію; генералізуючую, што стымулюе ўзнікненне лагічнай полісеміі.

Разгледзім тэматычныя групы-мікрасістэмы агульналітаратурнай мовы, якія ў ліку іншых сістэмных прымет здольныя да метафарычнага ўтварэння ў тэрміналогіі:

У прыродазнаўчай і тэхнічнай тэрміналогіі часцей за ўсё ў тэрміны ператвараюцца наступныя тэматычныя групы канкрэтнай агульнаўжывальнай лексікі:

1) назвы гаспадарчых і бытавых прадметаў: *замок, калодка, падушка, пасцель, шпілька, акуляры, званочак, кошык;*

2) назвы адзення, абутку і іх дэталей: *боцікі, мантыя, панчохі, пояс, чаравік, башмак, кажух, муфта, рукаў;*

3) назвы прылад працы: *разак, сякач, верацяно, іголка, малаточак;*

4) назвы прадуктаў харчавання: *сухар, абаранак, кашка, каша, аўсянка;*

5) назвы асоб: *адмірал, лоцман, кардынал, барадач, баксёр, вусач, бялянка, каралёк, наезнік, мечнік, перавозчык, пільшчык;*

6) назвы частак цела чалавека і жывёлы: *зуб, валасок, бародка, жыла, кулак, лапа, нага, ножка, нос, пята, шчака, скула, лысіна, туп;*

7) назвы посуду: *талерка, коўш, кацёл, гладыш, гарлачык.*

8) назвы музычных інструментаў: *трашчотка, барабан;*

9) назвы ўзбраення: *шчыт, страла, карабін;*

10) назвы міфалагічных істот: *амур, гідра, грыф, дракон, вампір, німфа;*

11) назвы, звязаныя з жывёльным светам: *лябёдка, казёл, каза, кошка, баранчык, бык, мушка.*

Цікава адзначыць, што тэрміны, якія ўзніклі ў выніку метафарычных слоў-назваў, звязаных з жывёльным светам, сустракаюцца ў 5–6 разоў часцей, чым назвы, звязаныя з раслінным светам.

Акрамя пералічаных тэматычных груп, сустракаюцца і іншыя групы канкрэтнай агульнаўжывальнай лексікі, але значна меншыя ў колькасных адносінах. Сюды можна аднесці назвы, што суадносяцца з назвамі навакольнай рэчаіснасці: *ручай, дарожка, баравінка;* назвы асоб іранічнага характару: *сапун, бягун, таўстуха, соня, павітуха, крывасмок, бадзяга, багамол.*

Сустракаюцца і тэрміны, што ў выніку метафарычнага пераносу ўтварыліся ад слоў, якія ў сваю чаргу суадносяцца з назвамі пэўных дзеянняў: *удар, угар, шво, укладыш.*

Акрамя груп канкрэтнай лексікі, у метафарычным утварэнні прыродазнаўчай і тэхнічнай тэрміналогіі прымаюць удзел і назвы абстрактных паняццяў: *стомленасць, старэнне, абмаладжэнне.*

Неабходна адзначыць, што ў параўнанні з тэхнічнай тэрміналогіяй прыродазнаўчую тэрміналогію абслугоўвае значна большая колькасць слоў, што з'яўляецца назвамі абстрактных паняццяў: *дыхатамія, дымарфізм, аберацыя, палігамія, міграцыя, мутацыя, палігінія, сегмент.*

Гэта далёка не ўвесь пералік прыродазнаўчых і тэхнічных тэрмінаў. Працэс метафарызацыі выклікаецца звычайным для носбітаў мовы ўменнем вылучаць характэрныя якасці прадметаў ці з'яў у час назірання за навакольнай рэчаіснасцю, уменнем бачыць адны прадметы праз другія, а новыя з'явы параўноўваць са старымі, ужо вядомымі. Адзінства прымет у новых і раней вядомых паняццях з'яўляецца той падставай, дзякуючы якой і адбываецца перанос.

Такім чынам, метафара – гэта вынік параўнання. Супастаўленне можа адбывацца паводле адной прыметы або некалькіх як істотных, так і неістотных для спецыяльнага паняцця.

Калі параўнаць колькасць тэрмінаў прыродазнаўчай і тэхнічнай тэрміналогіі, што ўзніклі ў выніку метафарызацыі слоў-назваў, звязаных з жывёльным і раслінным светам, то назвы, звязаныя з жывёльным светам, метафарызуюцца прыблізна ў 5–6 разоў часцей, чым назвы, звязаныя з раслінным светам. Цікава таксама адзначыць, што ў якасці назваў раслін ці іх частак выкарыстоўваюцца словы, якія абазначаюць часткі цела ці органы чалавека і жывёлы. Акрамя гэтага, у прыродазнаўчай тэрміналогіі сустракаецца значная колькасць тэрмінаў, якія

ўзніклі ў выніку пераносу назвы вядомай жывёлы ці птушкі, напрыклад: *вадалюб*, *ваўчкі*, *коцік*, *пывунец*, *смалёўка*, *макрыца* і інш. У той жа час назіраецца і адваротная з’ява, калі назвы вядомых кветак, раслін у выніку метафарычнага пераносу сталі заалагічнымі тэрмінамі, напрыклад: *касач*, *ваўнянкі*, *абножка*, *вастрыцы*, *адводак*. Сустракаецца і такая з’ява, калі ў межах адной тэрмінасістэмы адбываецца метафарычны перанос назвы, напрыклад, адной расліны на другую або назвы адной жывёлы ці птушкі на другую жывёлу ці птушку: *аніс* – «аднагадовая травяністая расліна» і «сорт яблыні»; *бугай* – «самец буйной рагатай жывёлы» і «начная балотная птушка».

Часцей за ўсё тэрміны прыродазнаўчай і тэхнічнай тэрміналогіі, што ўзніклі ў выніку метафарызацыі агульнавядомых слоў, утвораны на аснове пераасэнсавання такіх інтэгральных прымет, як знешні выгляд (форма), колер, функцыя, месцазнаходжанне і інш. Напрыклад, паводле знешняга выгляду (формы) утвораны такія тэрміны, як *барадач* (вялікая драпежная птушка сямейства ястрабіных з пучком пер’я пад дзюбай), *талерка* (дэталі, якая мае форму дыска) і інш., паводле функцыі (дзеяння) – *бамбардзір* (жук сямейства жужаляў, які пры самаабароне мае здольнасць выкідваць са свайго цела едкую вадкасць), *сапун* (клапан у картэры рухавіка ўнутранага згарання) і інш., паводле колеру – *лісічка* (грыб), паводле месцазнаходжання – *амфібія* (1. расліна травяністая; 2. аўтамабіль з водапранікальным кузавам; 3. самалёт з колавым шасі), паводле асацыяцыі – *пасынак* (бакавы парастак у раслін) і інш.

У некаторых тэрмінаў цяжка вызначыць адну прымету, на аснове якой адбыўся метафарычны перанос. Прыметы пераносу могуць так узаеманакладвацца, узаемаперакрыжоўвацца, што іх цяжка вылучыць. Так тэрмін *пазуха* (паглыбленне паміж асновай ліста і сцяблом або паміж галінай і сцяблом дрэва) вызначаецца і паводле месцазнаходжання, і па знешнім выглядзе, і па асацыяцыі.

Сустракаюцца тэрміны, якія ўзніклі ў выніку метафарызацыі аднаго і таго ж агульнаўжывальнага слова, але абслугоўваюць розныя тэрмінасістэмы (прыродазнаўчую і тэхнічную): *паўзун* (дэталі механічная) і *паўзуны* (жывёлы пазваночныя).

Вялікую эканомію лексічных сродкаў можна атрымаць не толькі шляхам метафарызацыі, але і метанімізацыі. Метанімія, як і метафара,

прыводзіць да перанаймення прадмета ці з’явы, але ўжо не па падабенстве прымет, а па сумежнасці.

Аднак, калі ў выніку метафарызацыі можа развівацца новае значэнне існуючага слова і можа з’яўляцца слова-амонім, то ў выніку метанімізацыі, як правіла, развіваецца новы лексіка-семантычны варыянт агульнаўжывальнага слова, што вядзе да павелічэння сістэмна арганізаваных у семантычным плане, рэгулярных па сваёй сутнасці спецыяльных найменняў.

Найбольш тыповымі мадэлямі тэрмінаўтварэння на аснове метаніміі ў прыродазнаўчай і тэхнічнай тэрміналогіях з’яўляюцца: «назва дзеяння – назва выніку дзеяння»: *абліцоўка* (1. дзеянне; 2. слой будаўнічага матэрыялу); «назва дзеяння – назва прылады»: *адводка* (1. дзеянне; 2. прыстасаванне ў станках для пераводу рэменя); «назва асобы – назва прыстасавання»: *перадатчык* (1. чалавек; 2. апарат для перадачы сігналаў) і шмат інш.

Пры ўтварэнні тэрмінаў сустракаецца такі від метаніміі, як сінекдаха. Самымі распаўсюджанымі мадэлямі сінекдахі ў тэрміналогіі з’яўляюцца: «частка замест цэлага» – *дзічка* (1. дрэва; 2. плод гэтага дрэва) і «адзінкаваць – зборнаць» – *гарох* (1. расліна; 2. насенне гэтай расліны).

Аналіз прыродазнаўчай і тэхнічнай тэрміналогіі паказаў, што вялікая колькасць тэрмінаў узнікла на аснове канкрэтнай агульнаўжывальнай лексікі ў выніку метафарычных і метанімічных пераносаў. Пераасэнсаванне агульнавядомых слоў і ўтварэнне шляхам метафарызацыі новых тэрмінаў адбывалася на аснове аб’ектыўных і суб’ектыўных інтэгральных прымет падабенства.

Літаратура

1. Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1997. – 358 с.
2. Красней В. П. Некаторыя віды семантычнай дэрывацыі ў беларускім тэрмінаўтварэнні 20-х – пачатку 30-х гадоў // Веснік БДУ. – 1994. – Сер. 4, № 2. – С. 30–35.
3. Антанюк Л. П. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія. – Мн.: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2002. – С. 47.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.